

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СТИМУЛЮЮЧОГО МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ІНСТИТУТУ

Меркулова В. О.

У статті розглядаються особливості методології дослідження інституту звільнення від кримінальної відповідальності. Досліджено, що система методів наукового дослідження інституту звільнення від кримінальної відповідальності сприяє виявленню в ньому певних прогалів, колізій, наданню певних пропозицій щодо вдосконалення змісту чинних правових норм, формулюванню нових законодавчих дефініцій, відповідних понять (категорій), засад кримінального правосуддя. Вивчено деякі методи наукового дослідження інституту звільнення від кримінальної відповідальності, зокрема філософський, метод порівняння, метод системно-правового аналізу. Доведено, що через вивчення особливостей методології дослідження стимулюючого міждисциплінарного інституту звільнення від кримінальної відповідальності визначаються способи (прийоми), які дають змогу відносно повно та об'єктивно розібратися у концептуальних підходах щодо соціальної та правової сутності звільнення від кримінальної відповідальності, проблемах понятійного апарату, особливостях реалізації окремих його видів, визначитися із недоліками регулювання цієї сфери стосовно неповнолітніх.

Ключові слова: звільнення від кримінальної відповідальності, кримінальне законодавство, кримінальне процесуальне законодавство, міждисциплінарний інститут, методологія дослідження, методи, стимулювання.

В статье рассматриваются особенности методологии исследования института освобождения от уголовной ответственности. Доказано, что система методов научного исследования института освобождения от уголовной ответственности способствует выявлению в нём определённых проблем, коллизий, предоставлению определённых предложений по совершенствованию содержания действующих правовых норм, формулировке новых законодательных дефиниций, соответствующих понятий (категорий), основ уголовного правосудия. Изучены некоторые методы научного исследования института освобождения от уголовной ответственности, в частности философский, метод сравнения, метод системно-правового анализа. Доказано, что через изучение особенностей методологии исследования стимулирующего междисциплинарного института освобождения от уголовной ответственности определяются способы (приёмы), которые позволяют относительно полно и объективно разобраться в концептуальных подходах к социальной и правовой сущности освобождения от уголовной ответственности, проблемах понятийного аппарата, особенностях реализации отдельных его видов, определиться с недостатками регулирования данной сферы в отношении несовершеннолетних.

Ключевые слова: освобождение от уголовной ответственности, уголовное законодательство, уголовное процессуальное законодательство, междисциплинарный институт, методология исследования, методы, стимулирование.

The article is devoted to the characteristics of the research institution methodology of the exemption from criminal liability. It is proved that the system of scientific research methods of the institute of exemption from criminal liability provides to recognize actual collisions, conflicts, the provision of certain proposals to improve the content of existing legal codes, formulating new legislative definitions, relevant concepts (categories), and the fundamentals of criminal justice. Some methods of scientific research were studied in the institute of exemption from criminal liability, exactly it was the philosophical, the method of comparison, the method of systemic legal analysis. It is proved that identifying typical problems requiring today's solution in obtaining basic theoretical, legal, law enforcement data. Scientific results in the implementation of exemption on checking certain assumptions, indicators, criteria, formulating promising areas for the development of theory and legislation are discussed. The most promoted for criminal responsibility are the methods as philosophical (fundamental), comparative and system-legal methods. The philosophical high level of methodology allows us to consider the institution of exemption from criminal liability as such a complex social and legal phenomenon, which is still in a certain state of formation and development, reproduces rather contradictory approaches about the appropriateness of its existence, significance and further development prospects. Regarding the implementation of an interdisciplinary institute of exemption from criminal liability is it significantly contributes to the formation of objective answers and the determination of effective ways to solve a large number of problems. The systematic method helps to reveal the content and essence of the institution of exemption from criminal liability as a specific system (subsystem) of elements. The method of systemic legal analysis in combination with empirical and mixed research methods will not only determine but also eliminate contradictions between legal norms, general wording, and provide sufficient arguments for further improvement of criminal and criminal procedure legislation.

Key words: exemption from criminal responsibility, criminal law, criminal procedural law, interdisciplinary institute, research methodology, methods, motivations.

Постановка проблеми та її актуальність. В умовах інтенсивного реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України посилюється актуальність формування дієвої системи методів вирішення наукових завдань як такої сукупності прийомів (способів) наукового дослідження, що дає змогу об'єктивно та ефективно здійснити практичне та теоретичне засвоєння доволі складної дійсності. У доктрині кримінального права триває дискусія щодо того, чи має дослідник дотримуватися якоїсь певної системи методів, яка є більш типовою для досліджень кримінально-правового характеру, чи наука кримінального права має поступово напрацьовувати власну методологію дослідження. Тож є як прибічники дотримання певного переліку власних самодостатніх методів дослі-

дження кримінально-правових проблем, доцільність використання яких базується на типовості та поширеній практиці застосування, так і прибічники творчого, необмеженого використання методів дослідження різних рівнів (філософського, загальнонаукового, конкретно-наукового тощо). Щодо останнього підходу слід визнати справедливості наукової позиції тих учених (С.В. Хилюк), які доводять, що методологічний плюралізм кримінально-правового дослідження має бути об'єктивно зумовленим, сприяти встановленню єдиної (вірогідної) істини, наближувати до розкриття соціальної сутності кримінально-правових явищ, відповідати законам формальної логіки тощо [15, с. 43-53]. Адже саме соціально-правова природа окремих кримінально-правових інститутів зумовлює особливість системи методів його дослідження. Відповідно, методологічні основи (методологія дослідження) певної конкретної наукової проблеми має полягати у певній системі інтерпретації специфічності тих методів, які найбільшою мірою притаманні конкретному предмету пізнання.

Проблема полягає у тому, що на тлі доволі різнобічної (різномірної) системи методів дослідження, які використовуються у науці кримінального права, слід обрати саме ту систему методів пізнання та їхньої інтерпретації (виявлення та отримання вихідних даних, обробки та аналізу певних показників (критеріїв), які використовуються під час дослідження, перевірки наукових результатів тощо), які сприятимуть вирішенню певного завдання - визначенню теоретичних, правових та правозастосовних проблем реалізації міждисциплінарного інституту звільнення від кримінальної відповідальності.

Загально визнаним є те, що сутнісна основа науки кримінального права відтворюється у її теорії. Саме теорія кримінального права передбачає формулювання певних теоретичних конструкцій (моделей), які є результатом найвищого рівня узагальнення, абстрагування від конкретних фактів (явищ) до формулювання нових якостей та властивостей як теоретичної системи вищого рівня (концепцій), так і її системних складників - теоретичної характеристики окремих кримінально-правових інститутів. Важливим є питання: у який спосіб доцільно здійснювати теоретичне роз'яснення (теоретичне тлумачення) такого складного міждисциплінарного явища, як звільнення від кримінальної відповідальності? Зокрема, в частині принципів реалізації інституту, понятійного апарату, класифікації видів звільнення, концептуальних підходів щодо особливостей звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітніх тощо.

Не менш важливою є методика дослідження правового складника розгляданого інституту. Саме належна система методів наукового дослідження чинного законодавства у сфері застосування звільнення від кримінальної відповідальності має сприяти виявленню в ньому певних прогалин, колізій, наданню певних пропозицій щодо вдосконалення змісту чинних правових норм, формулюванню нових законодавчих дефініцій, відповідних понять (категорій), засад кримінального правосуддя.

Недосконалість законодавства, своєю чергою, відтворюється у проблемах правозастосовної практики (на стадії досудового розслідування, під час судового розгляду справи та ухвалення рішення щодо звільнення від кримінальної відповідальності). Вивчення статистичних даних правозастосовної практики як по Україні в цілому,

так і по окремих її регіонах (щодо кількісних та якісних показників застосування звільнення від кримінальної відповідальності, особливостей досудового розслідування, кількості та особливостей змісту складання прокурором клопотання про застосування звільнення від кримінальної відповідальності та направлення їх до суду, конкретного змісту ухвал суду про застосування звільнення від кримінальної відповідальності щодо неповнолітніх, зокрема в частині застосування примусових заходів виховного характеру до неповнолітньої особи як невід'ємної складової частини звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності) вимагають певного методологічного підходу, який став би основою для отримання інформації щодо якісних та кількісних характеристик у цьому питанні, надав би можливість визначитися із тенденціями в сфері реалізації міжгалузевих інститутів звільнення від кримінальної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішення вищезазначеної проблеми передбачало використання результатів наукових досліджень, матеріалів спеціальних публікацій з питань методології як такої. Відповідно, звернення до аналізу сутнісних ознак методології, різних методів права, які використовуються на рівні дослідження загальних питань теорії держави і права, питань міждисциплінарного характеру. Насамкінець, полягатиме у розгляді особливостей застосування різних наукових методів у процесі вивчення соціально-правових явищ кримінологічного, кримінально-правового, кримінально-виконавчого характеру.

Щодо аспектів загального правового значення. У частині визначення поняття та ознак методології сучасного правознавства використані положення наукового дослідження М.С. Кельмана, В.Г. Головань [7; 5, с. 12, 15, 16]. В основу виокремлення певних рівнів методології дослідження, специфіки використання загальних наукових методів у різних галузях права покладені результати спеціального дослідження С.В. Хилюка [15, с. 43-53]. Проблема висвітлення ступеня застосування та рівня розробленості методів у кримінології, змісту та сутності найбільш типових кримінологічних методів, їхньої класифікації присвячені публікації О.В. Бакаєва [2, с. 120-127]. Об'єктивна системність, а відповідно, структурованість права та законодавства посилюють значення такого загальнотеоретичного методу, як метод системно-правового аналізу, який практично є основним інструментом у вивченні та оцінці досліджуваного соціально-правових явищ. А відповідно, є невід'ємною складовою частиною багатьох наукових досліджень таких учених, як І.В. Борщевський, В.І. Борисов, К.П. Задоя, О.В. Ільїн, Т.С. Коханюк, О.К. Марін, С.Д. Шапченко, В.Г. Яворська [4, с. 19-24; 3, с. 261-265; 6, с. 264; 8; 9, с. 297-303; 16, с. 19-20; 17].

Під час розгляду питання змісту та сутності порівняльно-правового методу використовувалися в узагальненому виді положення, що містяться у роботах таких учених, як В.А. Азжеуров, Є.С. Назимко, А.В. Савченко, О.Д. Тихомиров, М.І. Хавронюк [1, с. 25-30; 10, с. 165-194, 209-221; 11, с. 19-22; 12; 13, с. 66-70; 14].

Метою цієї статті є визначення особливостей методології дослідження такого стимулюючого міждисциплінарного інституту, як звільнення від кримінальної відповідальності

Виклад основного матеріалу. Як уже йшлося, набір методів, система їх інтерпретації має суттєво залежати від особливостей, специфіки, спрямованості предмета дослідження, а відповідно, сприяти більш повній характеристиці соціально-правової природи звільнення від кримінальної відповідальності. При цьому особливе значення мають відігравати вимоги та правила, сформовані у методологіях вищого рівня, зокрема філософського та загальнонаукового рівнів.

Методологічною основою будь-якого правового дослідження є діалектичний метод наукового пізнання. Філософський (фундаментальний) рівень методології дослідження - діалектичний матеріалізм є вищим рівнем методології, оскільки визначає загальні принципи пізнання явищ, процесів, сфер діяльності, всезагальні філософські методи дослідження. Базується на таких постулатах: матерія первинна, а свідомість похідна; в об'єктивному світі відбувається постійний розвиток, в якому домінує сходження від нижчого до вищого, від простого до складного, від старого до нового; відповідно до принципу історизму всі предмети розглядаються в їх розвитку. Загальний зв'язок предметів і явищ реального світу відображається з допомогою законів діалектики - єдності і боротьби протилежностей, взаємного переходу кількісних і якісних змін, заперечення заперечень.

Філософський діалектичний матеріалізм відтворюється у найвищому рівні узагальнення та абстракції щодо понять, законів, категорій, соціальних зв'язків. Саме цей метод дає змогу розглядати всі світові явища у їхньому взаємозв'язку, у взаємодії, у причинно-наслідкових та інших співвідношеннях, у постійному розвитку. За допомогою зазначеного методу з'ясовується (крім іншого) головна соціально-правова сутність кримінально-правових інститутів. Щодо розгляданого міжгалузевого інституту звільнення від кримінальної відповідальності слід зазначити таке. Дослідження його соціальних сутнісних ознак можливе лише на підставі використання діалектичних методів пізнання - у взаємозв'язку його з іншими соціально-правовими явищами, з урахуванням динаміки та характеру розвитку, його місця та значення у системі кримінально-правових явищ (інститутів). Що у підсумку має сприяти доведенню того, що соціально-правова доцільність міжгалузевого інституту звільнення від кримінальної відповідальності зумовлена його заохочувальними властивостями, спроможністю стимулювати позитивну постзлочинну поведінку, а відповідно, до виправлення, ресоціалізації, спеціального запобігання вчинення кримінального правопорушення.

Саме філософський діалектичний метод пізнання від конкретного до загального і навпаки сприяє формулюванню узагальнених визначень (понять), виокремлення типових (універсальних) ознак, і навпаки, концентрації уваги на особливому та специфічному. Так, поділ усіх видів звільнення від кримінальної відповідальності за загальнозначеними критеріями на різні види: загальні, спеціальні, умовні, безумовні, імперативні (обов'язкові), дискреційні (факультативні) тощо, доводить, що є певні особливі властивості цілих груп видів звільнення, які мають бути враховані законодавцем, оскільки суттєво впливають на зміст правозастосовної діяльності. Так, різний ступінь небезпеки вчиненого злочину, що різнить між собою загальні та спеціальні види звільнення (від невеликої тяжкості до особливо тяжких злочинів), не може

не впливати на характер та інтенсивність розслідування, повноту доказової бази, кваліфікацію позитивної посткримінальної поведінки, а відповідно, на ступінь завершеності (чи незавершеності) досудового розслідування). У разі застосування умовних видів звільнення від кримінальної відповідальності набувають значення ознаки, які свідчать про посилення суворості кримінального та кримінально-процесуального примусу, відтворюються у необхідності дотримання додаткових обмежень та позбавлень, у виконанні спеціальних зобов'язань (ст.ст. 47, 97 КК України). А відповідно, вимагають відмінностей судового провадження, посилення контрольних функцій з боку держави, визначення критеріїв оцінки поведінки, наявності процесуального порядку скасування рішення суду у разі недотримання вимог звільнення тощо. Розмежування видів звільнення за значенням суддівського розсуду під час ухвалення відповідного рішення посилює значення чіткості та конкретності змісту кримінально-процесуальних положень на двох рівнях: у випадках обов'язкових видів звільнення (ст.ст. 45, 46, 49 КК України, спеціальні види звільнення, передбачені Особливою частиною КК України) особливе значення має чітка законодавча конкретизація тих правових основ, того правового мінімуму, який дає змогу прийняти позитивне рішення щодо звільнення від кримінальної відповідальності; у разі застосування факультативних видів звільнення (широких меж суб'єктивного суддівського розсуду) особливе значення матиме більш поглиблена (конкретна) законодавча регламентація тих складників кримінально-процесуального порядку, які зумовлюють складнощі у правозастосуванні, підтверджують суперечливість законодавчих положень. Врахування на законодавчому рівні особливостей застосування різних видів звільнення є гарантією дотримання прав та інтересів особи, яка опинилася в сфері кримінального правосуддя.

Саме дослідження різних видів звільнення від кримінальної відповідальності (окремого) дає змогу визначитися із тими сутнісними, типовими, універсальними кримінально-правовими та кримінально-процесуальними ознаками, які мають бути притаманні будь-якому виду звільнення від кримінальної відповідальності (суттєве зниження ступеня суспільної небезпеки діяння або особи, яка його вчинила; відмова держави від засудження та покладання на винну особу обмежень та позбавлень, що є сутністю кримінальної відповідальності та покарання; закриття провадження за ухвалою суду на підставі клопотання прокурора тощо). А отже, піднятися на більш узагальнений теоретичний рівень для формулювання загального поняття звільнення від кримінальної відповідальності (теоретичної конструкції). Водночас використання загального поняття та типових ознак як масштабу виміру дадуть змогу визначитися із тими видами звільнення від кримінальної відповідальності, які не вкладаються у загальний вимір, а отже, свідчать про наявність проблем теоретичного та правового характеру. Останнє, передусім, стосується реалізації звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК) в частині того, що цей строк пов'язаний із днем набрання вироком законної сили.

Не менше значення має такий емпірико-теоретичний (змішаний) загальнонауковий метод, як метод порівняння, який лежить в основі багатьох теоретичних, правових та емпіричних досліджень, оскільки дає

зможу здійснювати дослідження за допомогою співставлення (співвідношення) певних явищ (об'єктів, предметів), які можуть бути тотожними, однорідними, неоднорідними, різнорівневими тощо. Саме метод порівняння спроможний забезпечити науковця накопиченням певного наукового матеріалу щодо сутнісних характеристик, ознак, властивостей будь-якого об'єкта дослідження, здійснити виявлення однакових або ж відмінних рис досліджуваних явищ, відповідно, вийти на певні системні та об'єктивні закономірності, взаємозв'язки між досліджуваними явищами. Зазвичай дослідження ознак, властивостей предмета, будь-яких явищ завжди передбачає наявність певного еталону, зразка, вихідних даних, законодавчого положення тощо та відповідного критерію, залежно від якого визначається спрямування цього порівняння, а відповідно, і проведення дослідження. Метод порівняння стає невід'ємною складовою частиною методології будь-якого кримінально-правового дослідження.

Багатофункціональність цього методу підтверджується його теоретичним та прикладним значенням, багатооб'єктністю для порівняння. Об'єктами для порівняння є основи теорії кримінального права, відповідне галузеве законодавство, особливості законодавчого визначення окремих кримінально-правових інституцій та специфіка їх практичної реалізації. Зазначене дає змогу дійти висновку, що такий метод дослідження (залежно від рівня узагальнення та спрямування) може тлумачитися як у широкому, так і вузькому розумінні. Саме цей метод зумовив виокремлення компаративістики як напряму порівняльного правознавства.

Широкий підхід до порівняльного методу свідчить про підвищення актуальності та значення порівняльного аналізу в теорії права під час дослідження ознак системності права, співвідношення різних правових систем, галузей права, інститутів права, різних правових норм тощо. А відповідно, лежить в основі методу системно-правового аналізу. У назві цього методу первісне значення має слово «система». Звернення до енциклопедичних словників, які суттєво різняться за характером тлумачення та спрямуванням, надає підстави для узагальненого розуміння змісту та сутності такої категорії, як «система». Тлумачення цього слова, виходячи зі сфери його застосування, граматичної та стилістичної характеристики, фразеологічного зв'язку з іншими словами, виходячи з тривалості шляху його становлення та розвитку як певної категорії тощо, свідчать про певну єдність розуміння того, що система - це певний порядок у розташуванні чогось (у зв'язку із чимось); форма організації будь-чого, що дає змогу поєднати певне розмаїття у щось єдине, чітко структуроване ціле, елементи якого стосовно до цілого та інших частин посідають відповідне для них місце.

У сучасній правовій науці та практиці слово «система» використовують уже в певних словосполученнях - «система права» та «система законодавства», які є відносно самостійними поняттями, що виступають як зміст і форма з різними первинними елементами (норма права в першому випадку, нормативний правовий акт - у другому). Проте як і система права, так і система законодавства уособлюють у собі певну єдність структурованих за певним критерієм первісних елементів (правовий акт, інститут права, норма права, частина норми тощо), які є внутрішньо логічно узгодженими та взає-

мопов'язаними, побудованими переважно за галузевою належністю (або ж у субординаційному порядку).

Загально визнаним є те, що системність є невід'ємною властивістю кримінального права, принципом побудови кримінального законодавства, одним з основних способів дослідження та тлумачення сенсу, змісту та взаємозумовленості кримінально-правових норм, інститутів, частин кримінального законодавства, галузей права кримінально-правового блоку. Системоутворююче значення залежно від рівня узагальнення можуть відігравати поняття, терміни, ознаки складу злочину; зміст, сутність кримінально-правових норм, інститутів та завдання (спрямування), які стоять перед ними тощо. У разі наявності системоутворюючих зв'язків у приписах кримінального закону слід звертати увагу саме на ці зв'язки, враховувати їх сутність під час системного тлумачення кримінального законодавства. Той факт, що значна кількість кримінально-правових норм є новими для правозастосувача або ж набула іншого змісту, інколи навіть сутності, посилює значення саме системного способу тлумачення положень кримінального законодавства.

У спеціальних дослідженнях з питань застосування системного методу під час дослідження будь-якої проблеми кримінального права та законодавства формулюються власні бачення науковців (І.В. Борщевський, В.І. Борисов, Т.С. Коханюк, О.К. Марін, Є.С. Назимко, С.Д. Шапченко, В.Г. Яворська) щодо підвищення дієвості цього інструментарію. Зокрема, йдеться: про необхідність дотримання принципів системного аналізу (динамічності, взаємодії, взаємозалежності елементів, комплексності, цілісності, ієрархічності); про те, що першим кроком у вирішенні будь-якої проблеми системного дослідження є представлення об'єкта, що вивчається як певної системи; про необхідність дотримуватися позиції, що системність виступає не лише основними вимогами до кримінального права, але й принципом побудови кримінального законодавства; що саме системний підхід є найбільш ефективним способом розв'язання сенсу та змісту кримінально-правової норми шляхом зіставлення з іншими нормами як кримінального права, так і нормами інших галузей права; що системний підхід - це завжди, з одного боку, спрямування до виявлення певної внутрішньої структури об'єкта на підставі аналізу та вивчення окремих елементів (інституту, норми), з іншого - намагання розкрити цілісність та властивості всієї системи (на підставі використання методу синтезу); що у межах системи кримінального права всі її елементи поєднані специфічними зв'язками; кожний елемент кримінального права (інститут, норма) мають відповідати ознакам системи кримінального права, водночас може бути підсистемою системи більш високого порядку; що цілі окремих елементів кримінального права (законодавства) не мають суперечити цілям цілої системи; враховувати, що системність кримінального права не позбавлена і суто суб'єктивних властивостей з огляду на суб'єктивний аналіз, оцінку та сприйняття її елементів під час їхнього дослідження тощо [4, с. 19-24; 3, с. 261-265; 6, с. 264; 8; 9, с. 297-303; 16, с. 19-20; 17].

Посилення останнім часом значення системного методу у кримінально-правових дослідженнях зумовлене доволі складними завданнями, які стоять перед науковцями у зв'язку з інтенсивністю реформування

кримінального законодавства. Якщо, з одного боку, загально визнаним є той факт, що інтенсивне реформування кримінального законодавства в Україні є об'єктивним закономірним процесом, зумовленим кардинальними змінами практично всіх сфер життєдіяльності суспільства, то, з іншого боку, маємо визнати і те, що значно збільшуються потенційні ризики щодо неякісного законодавчого процесу, який здійснюється досить часто безсистемно, без урахувань основоположних визначень теорії кримінального права, без оцінки нових положень правозастосовними органами. Є багато підстав вважати, що інтенсивність, з якою змінюється кримінальне законодавство, не завжди супроводжується якістю внесених змін у чинний закон. Кількість невіршених, суперечливих та дискусійних положень теорії кримінального права та законодавства значно збільшилася: до наявних додалися нові, які зумовлюються відсутністю належної системно-правової експертизи кримінального законодавства на предмет співвідношення та узгодженості із тими положеннями кримінального права, які перевірені часом і належать до основоположних (принципових). Усе частіше на підставі аналізу та співставлення окремих положень чинного кримінального законодавства (кримінально-правових норм, кримінально-правових інститутів), співставлення положень матеріальної галузі права - кримінального права (законодавства) із кримінально-процесуальним правом та законодавством України ми маємо констатувати факти недотримання системних, об'єктивно зумовлених зв'язків під час формулювання кримінально-правових законодавчих положень.

Зазначене має бути враховано, передусім, у разі системно-правового аналізу міждисциплінарних кримінально-правових інституцій, соціально-правова сутність яких розкривається рівною мірою у положеннях різних галузей права. Як уже йшлося, правові відносини в сфері реалізації звільнення від кримінальної відповідальності регулюються кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством, що зумовлює міждисциплінарний характер розглядуваного інституту. Відповідно, його правову природу визначає комплекс правових норм - матеріального кримінального права щодо визначення підстав (умов) застосування кожного конкретного виду звільнення та правових норм кримінально-процесуального права, що регламентують порядок реалізації кримінально-правових положень. Спеціальна діяльність державних установ, яка спрямована на здійснення кримінального правосуддя у кримінальному провадженні, вирішення питань, пов'язаних із виконанням судових рішень, має базуватися на поняттях та категоріях, підставах та умовах, визначених у кримінальному законодавстві.

Проте застосовуватися норми кримінального права можуть лише відповідно до норм кримінально-процесуального права, тобто у певній процесуальній формі, за певною процесуальною процедурою, яка надає реального життя матеріальним нормам кримінального права. Тож процесуальний механізм прийняття рішення про звільнення від кримінальної відповідальності на відповідному етапі кримінального правосуддя наповнює цей інститут реальним життям та підкреслює його соціально-правове значення.

Є декілька чинників соціально-правового характеру, які зумовлюють посилення значення системного

сприйняття, узгодження, тлумачення (розуміння) соціально-правової сутності інституту звільнення від кримінальної відповідальності загалом та окремого його виду зокрема.

По-перше, у чинному законодавстві наявна доволі значна кількість (сукупність) взаємопов'язаних кримінальних та кримінально-процесуальних норм, які регулюють сферу застосування цього стимулюючого міждисциплінарного інституту. Системний підхід до аналізу правової сутності, змісту, підстав та порядку застосування міждисциплінарного інституту звільнення від кримінальної відповідальності вимагає комплексного прийняття системи норм кримінального та кримінально-процесуального законодавства як таких, що мають перебувати у взаємозв'язку та доповнювати один одне. Адже законність та справедливість кримінального правосуддя залежить не лише від чіткості та повноти визначення кримінально-правових підстав (умов) застосування такого інституту, але й від чіткого правового регулювання процесуального (виконавчого) порядку застосування визначених кримінальним законодавством інститутів, від узгодженості положень зазначених галузей права. Саме такий підхід сприяє більш повній оцінці їх змісту та сутності. При цьому особливе значення матиме той факт, наскільки в положеннях кримінально-процесуального законодавства відтворяться підстави та умови застосування різних видів звільнення, особливості їх реалізації.

По-друге, проблеми відповідності норм кримінального та кримінально-процесуального права набувають актуальності у зв'язку із тим, що стосуються єдиного правового інституту, єдиного соціально-правового явища - заохочувального кримінально-правового заходу впливу на особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. Як уже йшлося, кримінально-процесуальне право, встановлюючи форми та порядок реалізації звільнення від кримінальної відповідальності, тим самим поглиблює розуміння соціальної та правової сутності цього кримінально-правового заходу.

По-третє, законодавець, встановлюючи кримінально-правові підстави та кримінально-процесуальний порядок звільнення від кримінальної відповідальності, сприяє комплексній оцінці правових положень. Саме з цих позицій маємо аналізувати співвідношення ст. 44 КК та ст. 285 КПК. У ч. 1 та ч. 2 ст. 44 КК йдеться про те, що особа звільняється від кримінальної відповідальності лише у випадках, передбачених КК, а порядок звільнення від кримінальної відповідальності встановлюється законом. Таким законом є як КК, який визначає підстави та види звільнення від кримінальної відповідальності, так і Кримінальний процесуальний кодекс України, який має визначити процедуру практичної реалізації положень матеріально-правового інституту звільнення від кримінальної відповідальності, забезпечити ефективність його функціонування на практиці. Загальні принципів вимоги щодо здійснення кримінального провадження під час звільнення особи від кримінальної відповідальності містяться у ч. 1 ст. 285 КПК, в якій знову ж таки звертається увага на те, що особа звільняється від кримінальної відповідальності лише у випадках, передбачених законом України про кримінальну відповідальність.

Окремо стоїть проблема особливостей застосування звільнення від кримінальної відповідальності

неповнолітніх правопорушників. Удосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства в частині реалізації кримінальної відповідальності та покарання стосовно неповнолітніх осіб передбачає здійснення аналізу чинного стану на різних рівнях системних зв'язків між інститутами та нормами відповідних галузей права. Передусім, на рівні засад (принципів) кримінального та кримінально-процесуального права та законодавства, що зумовлюється необхідністю змін у концептуальних підходах до вирішення завдань як стратегічного, так і тактичного характеру та значення. На рівні співставлення конкретних кримінально-правових та кримінально-процесуальних норм, які дають змогу уточнити соціальні сутнісні та особливі правові ознаки інституту звільнення неповнолітньої особи від кримінальної відповідальності, передбачені ст. 97 КК та ст. 497 КПК.

Саме системно-правовий підхід до комплексного аналізу правових норм двох галузей права сприятиме пошуку дієвих рішень щодо чіткого законодавчого розмежування правових підстав (умов), порядку застосування примусових заходів виховного характеру під час звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності та від покарання; подальшого уточнення системи видів примусових заходів виховного характеру залежно від їхнього обсягу правообмежень; законодавчих гарантій застосування щодо неповнолітніх більш пільгових видів звільнення від кримінальної відповідальності; більш чіткої та повної регламентації застосування будь-якого виду примусового заходу виховного характеру тощо.

Свою чергою системний підхід до вирішення зазначених проблем кримінально-правового характеру передбачає подальше уточнення специфічності ознак досудового та судового кримінальних проваджень щодо спеціального суб'єкта правопорушень як на рівні положень кримінально-процесуальних норм, що містяться у главі 38 «Кримінальне провадження щодо неповнолітніх», так і тих, що визначені в інших розділах та главах кримінально-процесуального законодавства, проте безпосередньо (або ж опосередковано) стосуються порядку притягнення та реалізації кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх осіб.

Висновки. Підсумовуючи зазначене, маємо дійти таких висновків. Ефективність та дієвість застосування міжгалузевого інституту звільнення від кримінальної відповідальності багато в чому залежатиме від співвідношення змісту, сутності, узгодженості норм кримінального та кримінально-процесуального права в частині ознак різних видів звільнення від кримінальної відповідальності, підстав, умов та порядку їх застосування. І навпаки, недосконалість та суперечливість окремих кримінально-правових та кримінально-процесуальних положень негативно впливатиме на розуміння соціально-правового змісту розглядуваного інституту, ускладнюватиме практику його застосування.

Велике значення узгодженості правових положень двох галузей права має впливати і на методологію дослідження такого міждисциплінарного інституту. В особливостях методології дослідження стимулюючого міждисциплінарного інституту звільнення від кримінальної відповідальності має відтворюватися специфічність інтерпретації (тлумачення) та спрямування різних методів наукового пізнання, виокремлення серед чис-

ленних наукових теоретичних та емпіричних методів тих способів (прийомів) у вирішенні наукового завдання (визначення теоретичних, правових та правозастосовних проблем реалізації розглядуваного інституту), які дадуть змогу відносно повно та об'єктивно розібратися у концептуальних підходах щодо соціальної та правової сутності звільнення від кримінальної відповідальності, проблемах понятійного апарату, особливостях реалізації окремих його видів, визначитися із недоліками регулювання цієї сфери стосовно неповнолітніх.

Навряд чи ми можемо виокремити певний домінуючий метод дослідження кримінально-правових проблем (стосовно історії - історичний; філософії - філософський тощо). Має використовуватися певна сукупність наукових методичних положень, які сприятимуть вирішенню визначених під час дослідження завдань. Керуючись певним припущенням щодо бажаного результату, враховуючи головне спрямування дослідження, маємо обрати ті способи (методи), які дадуть змогу досягти певної істини у розв'язанні проблеми, що найбільшою мірою відповідатимуть специфічності предмета дослідження.

Як на нашу думку, отриманню вихідних даних теоретичного, правового, правозастосовного характеру, визначенню типових проблем, які потребують сьогоденного вирішення, наукових результатів щодо перевірки певних припущень, показників, критеріїв, формулюванню перспективних напрямів розвитку теорії та законодавства у сфері реалізації звільнення від кримінальної відповідальності найбільшою мірою сприятимуть філософський (фундаментальний), порівняльний та системно-правовий методи.

Філософський вищий рівень методології дає змогу розглядати інститут звільнення від кримінальної відповідальності як таке комплексне соціально-правове явище, яке дотепер перебуває у певному стані становлення та розвитку, відтворює доволі суперечливі підходи (до край протилежних) щодо доцільності його існування, значення та подальших перспектив розвитку. Сучасний доволі інтенсивний рівень реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства зумовлюватиме підвищення актуальності та значення історичного підходу до будь-якого правового явища з огляду на необхідність зберегти ті позитивні національні теоретичні та правові надбання, які витримали перевірку часом та довели свою ефективність. До того ж суттєво сприятиме формуванню об'єктивних відповідей та визначенню дієвих шляхів для розв'язання чималої кількості проблем у частині реалізації доволі складного міждисциплінарного інституту - звільнення від кримінальної відповідальності.

Системний метод допомагає розкрити зміст та сутність інституту звільнення від кримінальної відповідальності як певної системи (підсистеми) елементів. З одного боку, цей інститут є одним з елементів заохочувальної системи заходів кримінально-правового та кримінально-процесуального характеру, є відтворенням прогресивної системи кримінального правосуддя в цілому, має сприяти виправленню та ресоціалізації правопорушників у більш оптимальні терміни за умови економії карної репресії. Проте, з іншого боку, повне уявлення про сутність та значення, характерні особливості цього інституту можемо отримати лише на підставі дослідження та співставлення правових ознак різних видів звільнення (як з точки зору їхньої типовості,

Протидія злочинності: проблеми практики та науково-методичне забезпечення

так і специфічності). І це уявлення може сформуватися лише на підставі системно-правового аналізу, у певному співвідношенні положень кримінального та кримінально-процесуального права (законодавства). Саме метод системно-правового аналізу у поєднанні з емпіричними та змішаними методами дослідження сприятиме не лише визначенню, але й усуненню суперечностей між правовими нормами, нечіткості формулювань, надасть достатні аргументи для подальшого удосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства. У підсумку такий науковий підхід сприятиме формуванню єдиного підходу у тлумаченні відповідних правових положень.

Література

1. Азжеуров В.А. Перспективи використання порівняльних досліджень у розвитку криміналістики як системи знань. *Науковий вісник НАВСУ*. № 3, 2000. С. 25-30.
2. Бакаєв О.В. Методи кримінологічних досліджень. *Науковий вісник НАВСУ*. № 4, 2001. С. 120-127.
3. Борисов В.І. Питання систематизації Особливої частини кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1 (1). С. 261-265.
4. Борщевський І.В. Теоретичні засади систематизації законодавства. *Часопис Київського університету права*. 2007. № 3. С. 19-24.
5. Головань В.Г. Розробка та захист дисертацій : методичний посібник. Одеса : Міністерство оборони України, Одеський інститут Сухопутних військ. 1997. 128 с.
6. Задоя К.П. Типи зв'язків норм кримінально-виконавчого права з нормами кримінального права та процесу / К.П. Задоя, О.В. Ільїна. *Часопис Київського університету права*. № 2, 2010. С. 264-266.
7. Кельман М.С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрямки розвитку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави та права; історія політичних та правових вчень». Київ, 2013. 35 с.
8. Коханюк Т.С. Системне тлумачення кримінального закону : дисертація на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія, кримінально-виконавче право». Львів : ЛДУВС, 2010. 319 с.
9. Марін О.К. Структура статей Особливої частини КК України та проблема коментування їх змісту. *Науковий вісник ЛЮІ МВС України*. 2004. № 2 (2), додаток 2. С. 297-303.
10. Назимко Є.С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України (нарис з методології дослідження) : монографія. Донецький юридичний інститут МВС України. Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (Донецьке відділення), 2014. 370 с.
11. Савченко А.В. Порівняльні кримінально-правові дослідження. *Науковий вісник НАВСУ*. № 3, 2002. С. 19-22.
12. Савченко А.В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства Сполучених Штатів Америки : автореф. дис...док-ра юрид. наук за спец. : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ : КНУВС, 2007. 36 с.
13. Тихомиров О.Д. Юридична компаративістика і порівняльне законодавство: наукознавчий підхід. *Південноукраїнський правничий часопис*. № 1, 2006. С. 66-70
14. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : автореф. дис. ... док-ра юрид. наук за спец. : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ : КНУВС, 2007. 36 с.
15. Хилюк С.В. Методологія дисертаційних досліджень з питань Особливої частини кримінального права України. *Кримінальне право України*. 2006. № 5. С. 43-53.
16. Шапченко С.Д. Системне узгодження положень Загальної та Особливої частин Кримінального кодексу України як один з напрямів його комплексного вдосконалення. *Кримінальне право України*. 2006. № 5. С. 19-20.
17. Яворська В.Г. Забезпечення єдності застосування кримінального законодавства України актами судового тлумачення : дисертація на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук за спеціальністю : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія, кримінально-виконавче право». Львів : ЛДУВС, 2012. 221 с.

Меркулова В. О.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ*